

FEMEI LA TRIBUNAL: JUSTIȚIE BISERICESCĂ, SENTIMENTE ȘI SENTINȚE ÎN SUDUL TRANSILVANIEI LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Daniela Deteșan*

Abstract: *Why should we care about women's divorce in modern Transylvania? Although it was relatively marginal and difficult-to-measure phenomenon, it is about time to open the floor for an inspiring debate and to take few steps further. Until now remarkably little interest has been devoted to investigate the women's ordinary life, especially the "rule-breaking family women".*

Couples in difficulty usually had recourse to divorce and 528 cases of this type were found in Săliște ecclesiastical archive for the period 1860 to 1890. Women were the plaintiffs 57% of the time and complained of the leaving the marital home, adultery, brutality and alcoholism of their spouses.

This article intends to reconstruct the divorce proceedings by observing them through the lens of female experience. The article aims to fill in the gap in historical family demographic research by describing and explaining the status and roles of women in Romanian family.

Keywords: women, divorce, family, ecclesiastical courts, Romanians, Transylvania.

„Căsătoria între Eva n[ăscută] Buta din Gușterița¹ actoră² și Iacob Muntean din Bradu³ inct⁴ încheiată la 5 noiembrie 1879 se desființează pentru totdeauna din motivul *silă și ura nedumerită*. Ambelor părți li se dă voie a trece la altă căsătorie mai fericită. Spesele procesuale să le poarte părțile în părți egale. Părinții actorei, pentru silă făcută fiicei lor la această căsătorie nefericită, pe lângă aceea că au să poarte partea din spesele fiicei lor, se mai condamnă la un canon de 20 fl. pe seama bisericii noastre gr.-or. din Gușterița. Cu alte pretensiuni reciproce de natură civilă părțile se îndreaptă la forul competent”⁵.

Am citat din sentința emisă de scaunul protopopesc Săliște în ședința din 11 decembrie 1881. Pe baza documentelor și probelor prezentate de reclamantă în

---

* Cercetător științific II, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca; e-mail: daniela.detesan@acad-cj.ro; <https://orcid.org/0000-0002-4153-3116>

¹ Gușterița „satul ciocanului”, așezare săsească încorporată orașului Sibiu.

² Reclamantă.

³ Bradu, sat ce aparține orașului Avrig, jud. Sibiu.

⁴ Reclamat.

⁵ Arhiva protopopiatului ortodox român Săliște [infra: A.P.O.R.S.] 379/1881, nr. 233.

procesul matrimonial intentat la 3 august 1881 împotriva soțului ei, tribunalul ecleziastic a admis divorțul dintre cei doi parteneri. Motivul disoluției a fost *sila și ura nedumerită*. Sub această denumire generică se reuniau diferite motive – violențe fizice sau verbale, consumul de alcool, jocul de cărți, risipa averii, purtare imorală, căsătoria aranjată, neacordarea zestrei promise la căsătorie, boli sau neputințe fiziologice. În cazul de mai sus ea provenea din „năravurile slabe ale bărbatului, cu deosebire din năravul beției”⁶.

Până azi, în mod surprinzător, foarte puțin interes s-a acordat investigării vieții cotidiene a femeilor „călcătoare de reguli în familie”. De ce ar trebui să fim interesați de divorțul femeilor din Transilvania modernă ? Deși disoluția căsătoriei a fost un fenomen marginal, a venit vremea să deschidem discuția pentru o dezbateră interesantă și să facem câțiva pași înainte. O listă lungă de întrebări își așteaptă răspunsul: Ce motive le-au determinat pe femei să pomească divorțul ? Cum au evoluat relațiile dintre soți în timpul procesului de desfacere a căsătoriei ? Au apelat femeile la un avocat pentru a le susține cauza? Cum s-au relaționat femeile cu instanțele masculine de judecată ? Cum au fost descrise femeile în depozițiile și ascultările de martori, declarațiile defensorilor matrimoniali sau protocoalele comisarilor investigatori ? În ce măsură vârsta, religia, copiii, resursele economice, constrângerile sociale au determinat desfacerea căsătoriei ? Putem explica divorțul prin emanciparea femeii ? Care a fost parcursul femeilor după divorț ? Dincolo de a oferi un răspuns definitiv la aceste interogații urmărim să înțelegem poziția femeilor pe trei niveluri diferite de observare și analiză: individual, familial și comunitar.

Articolul se divizează în trei secțiuni. Prima discută sursele arhivistice, conținutul lor, caracteristicile personale și sociale ale femeilor implicate în procesele matrimoniale judecate la Săliște în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și motivele care le-au determinat să divorțeze. A doua parte a analizei merge dincolo de mecanismele sociale, religioase și economice. Ea urmărește dimensiunea afectiv-emoțională a divorțului și implicit, a căsătoriei. Despre ansamblul de sentimente, atitudini, reacții, emoții, afecte avem indicii în momentul în care parcurgem filă de filă documentația divorțială. Plângerile, reclamațiile, acuzațiile, mărturiile înaintate instanțelor bisericești, dar și depozițiile martorilor ne dezvăluie un univers conjugal complex, dominat de trăiri diferite. Tensiunea a cunoscut dimensiuni variabile. Uneori, în cazuri extreme s-au produs abuzuri și violențe fizice însoțite de durere și relații maritale sortite eșecului. A treia parte examinează sentințele de divorț și descrie deciziile finale luate de tribunalele matrimoniale.

Datele și informațiile provin din dosarele proceselor matrimoniale păstrate în Arhiva protopopiatului ortodox Săliște. Calitatea surselor ne oferă oportunitatea de a identifica pattern-uri de divorț tipice unei regiuni puternic individualizate în arealul transilvan.

---

⁶ *Ibidem.*

Populația studiată. Situația din Săliște a fost excepțională, datorită specificului pastoral al zonei. Se evidențiază caracterul predominant ortodox, concentrarea excepțională de proprietari orientați spre creșterea oilor și vitelor, destoinicia și munca cinstită ca negustori și comercianți care au adus populației românești majoritare venituri îmbucurătoare și un trai îndestulător. Tot la a cincea casă se afla o mașină de cusut, iar trei părți din femeile Săliștei își câștigau traiul lucrând croitoria, cusătoria și țesătoria⁷. Ușoară la vorbă, inteligentă și sprintenă, femeia din Mărginime era o excelentă negustoare ambulantă și era în fiecare casă nervul cel mai sensibil al afacerilor. Așa se explică numărul mare de crâșmărițe din Câmpia Ardealului recrutate din Mărginime⁸.

Opidul Săliște era arondat în 1870 la protopopiatul Sibiu I⁹ format din 18 comune bisericești. Ca întindere și populație era unul din protopopiatele mici ale arhidiecezei Transilvaniei¹⁰. Totalul celor 23.979 locuitori înregistra 11.565 bărbați și 12.414 femei (1874). În vestitele sate de oiieri din Mărginime (Săliște, Gura Râului, Jina, Poiana, Tilișca, Rășinari) se ridicau falnice 15 biserici zidite din material solid și acoperite cu țiglă, la care slujeau 27 preoți, 3 administratori parohiali și 1 diacon. S-au născut 973 copii și au decedat 682 persoane, dintre care 365 bărbați și 317 femei. S-au cununat 237 perechi¹¹.

Situată pe valea Râului Negru la granița dintre munții Cibinului și podișul Transilvaniei, Săliștea era centru de plasă și reședință de protopopiat oferind un model de organizare și dezvoltare. Jurisdicția comunei bisericești Săliște avea în 1883 o populație de 4.226 locuitori (1.370 familii, dintre care 2.226 femei și 2.000 bărbați) împărțiți în patru parohii unde slujeau Daniel Marcu (paroh), Onisifor Borcea (paroh), Ioan Popa (capelan) și Alexandru Borcea (capelan)¹². Comunitatea dispunea de medic (dr. Nicolae Calefăriu, dr. Nicolae Comșa), notar (Nicolae Hențiu, Ioan Chirca, Octavian Sglimbea), director de bancă (Constantin Herța), avocat (dr. Nicolae Petra), contabil (Nicolae Hociotă), judecător (Ioan Maxim), farmacist (Dumitru Banciu), prim-pretor/subprefect (Petru Drăghici), hotelier (Dumitru Răcuciu), pictor (Picu Procopie Pătruț), comercianți (Petru Comșa, Ionel Comșa, Ioan Banciu, Iordache Roșca Căpitan, Nicolae Țintea, Teodor Doboiu, Ioan Bârsan, etc.). Aici s-a deschis

⁷ Nicolae Moisin, *Începutul și dezvoltarea meseriilor și a negoțului în Săliște*, „Foiaia poporului”, an XII, nr. 46 din 7/20 noiembrie 1904, p. 594.

⁸ Al. Bărbat, *Negustorii mărgineni în trecut și în prezent*, „Cuvântul”, an X, 1933, p. 30.

⁹ Protopopiatul Sibiu I s-a reorganizat și redenumit protopopiatul Săliște în urma congresului național bisericesc din 15 octombrie 1870 și prin deciziile sinodului arhidiecezan desfășurate în 1871 și 1874 ședințele IV și V nr. protop. 24 și 27. Nou înființatul protopopiat Săliște, mai mic ca suprafață și număr de locuitori, cuprindea 12 comune: Săliște, Galeș, Tilișca, Vale, Săcel, Amnaș, Sibiel, Cacova, Aciliu, Mag, Topârcea și Alămor, cu un total de 17.755 persoane. Vezi A.P.O.R.S. 33/1877.

¹⁰ Arhidieceza Transilvaniei reunea 802.221 credincioși. Vezi *Constituția bisericești gr.-or. române din Ungaria și Transilvania sau Statutul Organic comentat și cu conclusele și normele referitoare* întregit de Ioan A. de Preda, Sibiu, 1914, p. 165.

¹¹ A.P.O.R.S. 61/1872.

¹² *Conspectul despre numărul familiilor și al sufletelor din parohia Săliște pe anul 1883*, A.P.O.R.S. 3/1884.

prima școală practică de economie¹³, prima grădină de altoi¹⁴, a funcționat primul cuptor Cazenille pentru uscatul prunelor¹⁵ și prima lăptărie¹⁶. Piața Mare, pavată cu bolovani, era cam de trei ori mai mare decât piața capitalei Olteniei. În fiecare luni era zi de târg. La Hotelul Central din Piață funcționa un restaurant condus de românul Ilie Popa care nu stătea locului o clipă¹⁷. Piața Mare strângea laolaltă 30 de firme de bolțași români care au început a se extinde până la Râmnicu-Vâlcea, Târgu-Jiu, Cluj sau Bistrița. Numai în Săliște și în patru comune din jur se înregistrau 100 astfel de negustori și arendași¹⁸.

Capitala Mărginimii avea suficiente resurse pentru susținerea mai multor instituții culturale. Cea mai importantă, școala centrală capitală confesional-ortodoxă¹⁹ denumită de contemporani *școală-palat*²⁰, se mândrea cu cadre didactice calificate vorbitoare de limba germană și maghiară și o frecvență școlară ridicată. Solidaritatea, respectul pentru bătrâni și săraci, spiritul asociaționist puternic reprezentau tot atâtea dovezi ale simțului social. Un mănunchi de reuniuni și corporații făceau dovada unei vieți sociale de o largă respirație – Societatea de lectură „Casina Română” (1878),

¹³ S-a înființat în 1902, la inițiativa prim-pretorului Petru Drăghici cu susținerea financiară a „Casei de Păstrare” din Săliște. Școala a funcționat sub auspiciile Reuniunii române de agricultură din Sibiu. În anul 1904/1905 erau înscrise 79 eleve și 16 elevi, iar în anul 1905/1906 s-au înregistrat 67 eleve și 10 elevi. Printre cadrele didactice se numărau învățătorii Petru Giura și Ioan Iacob. Lucrul de mână era predat de domnișoarele Cornelia Stoica și Mărioara Lăpădat. Primăvara, vara și toamna elevii lucrau în grădina de altoi și în grădina de legume sub conducerea învățătorilor. Vezi *Școala practică de economie din Săliște*, „Foaia poporului”, an XV, nr. 1 din 1/14 ianuarie 1907, p. 7.

¹⁴ „Grădina de altoi funcționa în cadrul școlii practice de economie din Săliște. În jurul grădinii s-a pus bază unui pomet pe o întindere de 7-8 iugăre în care în 1905 s-au sădit 360 altoi de măr, păr și cireș. Conducătorul grădinii era d-ul Ioan Vancu”. *Ibidem*.

¹⁵ „Cuptorul (un bogat izvor de câștig și mijloc de alimentație) cuprindea 95 lese pe care se puteau usca deodată cam 90 decaltri de prune. Prunele se uscau în timp de 48 de ore, primele 24 de ore la o temperatură de 40 de grade, iar în celelalte 24 de ore căldura urca până la 70 și chiar 80 de grade. La cuptor se puteau usca și zarzavaturile. Cei care s-au folosit de cuptor au fost pe deplin mulțumiți dat fiindcă poamele se păstrează în întregime, fără a se scurge mustul din ele și fără a se afuma și pe deasupra poamele uscate își păstrează gustul 3-4 ani de-a rândul”. Vezi *Cuptorul de uscat poame sistem Cazenille din Săliște*, „Tribuna”, an XII, nr. 214 din 26 septembrie/9 octombrie 1908, p. 4.

¹⁶ „Însoțirea pentru valorizarea laptelui din Săliște” a plătit pentru lapte celor 421 de membrii suma de 13.180 de coroane. Conducătorul lăptăriei era Demetriu Foale. Vezi *Lăptăria cooperativă din Săliște*, „Tovărășia”, an VI, nr. 5 din 10/23 martie 1911, p. 2.

¹⁷ Constantin Stoenescu, *Seliștea*, „Foaia poporului”, an XIII, nr. 36 din 4/17 septembrie 1905, p. 474-475.

¹⁸ *Economie. Înaintarea economică a comunei Săliște*, „Tribuna”, an X, nr. 108 din 7/20 iunie 1906, p. 6.

¹⁹ La Săliște funcționa în anul școlar 1883/1884 o școală capitală cu 7 învățători și o învățătoare, având vârste cuprinse între 24 și 53 de ani, pentru peste 500 copii. Dascălii primeau un salariu între 350 și 400 florini. În Tilișca predau 3 învățători, în Topârcea și Vale, câte 2. La nivelul protopopiatului erau 25 de învățători, dintre care 19 căsătoriți, 1 văduv și 5 necăsătoriți. Vezi „Conspectul pe anul școlastic 1883/1884 despre învățătorii aplicați la școlile greco-orientale din protopopiatul Săliștei” A.P.O.R.S. 349/1884.

²⁰ Leon Mrejeriu, *O călătorie în Transilvania*, „Albina”, an IX, nr. 10 din 4 decembrie 1905, p. 270.

Reuniunea pompierilor (1882), Reuniunea meseriașilor (1882), Reuniunea de muzică și cântări (1883), Societatea pe acții „Casa de Păstrare” (1884), Reuniunea de înfrumusețare, Reuniunea tinerimii studioase (1890), Despărțământul Săliște al Astei (1894), Reuniunea de înmormântări (1901), azilul „Binefacerea” pentru îngrijirea bolnavilor și ocrotirea celor neajutorați (1906), banca „Poporul” (1908), Societatea femeilor ortodoxe române din Săliște (1914), Societatea tinerimii ortodoxe române din Săliște (1916).

Surse. De mai mulți ani încercăm să construim o bază de date în format Airtable²¹ care să reconstituie divorțul la românii ardeleni. Strategia a fost să începem cu o regiune pentru care se păstrează izvoare istorice de o calitate bună.

Săliștea deține un patrimoniu documentar unic, bine conservat. Arhiva ecleziastică se păstrează la Muzeul protopopiatului Săliște în stare bună, nedeteriorată. Colecția este divers reprezentată în cei circa 15 metri liniari de documente. Sursele sunt în totalitate inedite. În privința conținutului ele furnizează informații diverse legate de biserică, școală, populație, administrație, viața socială și culturală. Câteva rezultate preliminare s-au publicat deja²². Eșantionul de lucru cuprinde 528 cupluri originare din protopopiatul Săliște.

Dosarele matrimoniale au fost întocmite și păstrate de instituțiile bisericești acolo unde se producea divorțul. La sfârșitul secolului al XIX-lea în fiecare an protopopul redacta un raport general al protopopiatului. În capitolul despre „Starea/Mișcarea populației” se nota numărul locuitorilor, numărul familiilor, știința de carte, câte nașteri, căsătorii, divorțuri, decese și treceri religioase s-au petrecut în comunele din tract. Aceste date se pot pune în legătură cu informații extrase din registre de stare civilă, recensăminte, contracte de căsătorie, contracte de zestre, dosare succesoriale, testamente.

Punctul de plecare în analiză îl reprezintă 528 de dosare matrimoniale alcătuite între anii 1860 și 1890. Documentele, scrise în limba română cu alfabet latin, înregistrează evenimente importante din cursul vieții: nașterea, căsătoria, divorțul, recăsătoria. Informațiile despre naștere și căsătorie²³ derivă din matricolele de stare civilă. Se înregistra data nașterii, numele și prenumele, religia, numele nașilor de botez, numele părinților (uneori și ocupația tatălui), locul nașterii, numele preotului

²¹ Vezi o scurtă descriere, la Daniela Deteșan, *Pășind pe calea despărțaniei. Despre pribegie, adulter, „silă și ură reciprocă” în protopopiatul ortodox Săliște (1860–1890)*, în vol. *Istoria și scrisul istoric azi. Opțiuni metodologice. Paradigme. Agendă. Lucrările Conferinței internaționale din 3–5 februarie 2020, dedicată Centenarului Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, Susana Andea, Adelina Chișu, Ela Cosma, Iosif Marin Balog, Adrian Crivii, Attila Varga (ed.), Cluj-Napoca, Edit. Școala Ardeleană, 2020, p. 358–359.

²² Vezi articolele despre Săliște, în vol. *Patrimoniu istorico-juridic românesc din Mărginimea Sibiului (Rășinari, Săliște)*, coord. Ela Cosma, Cluj-Napoca & Gatineau, Edit. Argonaut & Symphologic Publishing, 2020.

²³ Dosarele de divorț conțineau extrase de naștere și de căsătorie ștampilate, timbrate și semnate de preot.

care a oficiat botezul, data căsătoriei, vârsta la căsătorie, starea civilă, numărul vestirilor și data la care s-au efectuat, nașii de cununie, preotul care a celebrat căsătoria.

Am introdus datele manual în interfața Airtable după parcurgerea în totalitate a dosarelor și transcrierea lor parțială. Aproape jumătate din cazuri s-au finalizat printr-o sentință de divorț total. Mai exact 223 (42,2%). Restul au fost neînțelegeri matrimoniale 114 (21,5%), dosare nesoluționate 54 (10,2%), dosare incomplete 49 (9,2%), dosare în care s-a reușit împăcarea partenerilor 40 (7,5%), dosare respinse de tribunal 29 (5,4%), „despărțiri de pat și masă” 19 (3,5%).

În absența unui index arhivistic a fost nevoie să urmărim secvențial dosarele și să le corelăm pentru a recompune biografiile individuale și parcursul cotidian al cuplurilor. Datele despre divorț sunt selective în sensul că nu conțin aceeași indicatori cantitativi pentru toate pozițiile introduse în Airtable. Variabilele demografice sunt trunchiate, în funcție de cât detaliate erau declarațiile și depozițiile acuzaților, acuzatorilor, preoților, martorilor.

Deși nu sunt sursele perfecte, dosarele matrimoniale rămân cele mai importante izvoare în materie de divorț. Conțin în premieră documente produse nu doar de bărbați, ci și de femei – declarații, acțiuni prin care se cerea deschiderea procesului, răspunsuri, replici, răspunsuri la replici (*duplică, triplică, quadruplică*). Dosarele s-au centralizat la nivelul fiecărui protopopiat (for de judecată), sarcina păstrării lor revenind autorităților ecleziastice.

Avantajul major îl reprezintă informația de background despre soți și implicit viziunea mai largă asupra vieții private. Ni se relevă valori, atitudini și practici individuale, dezbateri asupra vieții familiale, a relațiilor dintre membrii familiei.

Datele sunt detaliate și diferite de sursele care oferă o înregistrare continuă precum recensămintele populației sau registrele de stare civilă. Pe de o parte obținem indicatorii demografici clasici – vârsta la căsătorie, vârsta la divorț, anul căsătoriei, anul divorțului, religia, naționalitatea, localitatea de origine, localitatea de reședință, numărul de copii, ocupația. În plus, se consemnează detalii despre știința de carte, zestrea la căsătorie, comportamentul moral²⁴, mobilitatea geografică, structura familiei, formarea gospodăriei. Pe de altă parte, putem înțelege mai bine mecanismele divorțului și factorii care au afectat desfacerea mariajului. „Pricina traiului rău” poate fi explicată prin câteva determinante: căsătoriile timpurii, mariajele aranjate, diferențele socio-culturale dintre parteneri (deosebiri etnice și/sau religioase, nivelul inegal de educație), lipsa resurselor economice, dificultăți materiale, riscuri financiare, conjunctura macro-economică instabilă, starea de sănătate precară, circumstanțe locale specifice.

---

²⁴ Moralitatea locuitorilor se atesta printr-o *adeverință oficială*. De exemplu, oficiul comunal Galeș a emis un asemenea act, autentificat prin semnătură de către preotul Dimitrie Iosof, în care se specifică: „în timpul absenței bărbatului său de acasă la economia sa [Ioana lui Iacob Răchițanu din Galeș căsătorită după Simion Bratu din Tilișca] înainta într-o purtare tare demoralizată în mai multe ramuri de corupțiune morală, fără a se fi sfiit de dojenele unora și altora”. Vezi A.P.O.R.S. 131/1873.

Conceptual, indicatorii disoluției matrimoniale se leagă de noțiuni precum: *strategii familiale, mobilitate socială, transmiteri intergeneraționale, atitudini culturale*. În materie de vocabular regăsim o abundență de denumiri asociate divorțului: *divorț total, despărțire de pat și masă, neînțelegeri casnice, proces de divorț matrimonial, proces divorțial, proces de despărțanie, cauză divorțială, acțiune divorțială, proces de despărțire, proces matrimonial, despărțenie totală, divorț total, cauză de despărțenie, cauza neconviețuirii laolaltă, diferend casnic, pricină matrimonială, dezordine în viața casnică, pricina traiului rău, desfășurarea cununiei pentru totdeauna*. Schema de analiză se plasează la granița dintre istoria familiei, demografie istorică, istoria dreptului, istoria femeilor, istoria bisericii, istoria rurală, istoria sentimentelor.

Divorțul în legislația ortodoxă din Transilvania. Singura formă de căsătorie care a existat în Transilvania până la introducerea legilor politico-bisericești (1894/1895) a fost cea religioasă. Percepțiile morale au dirigit traiul comunităților în societățile tradiționale. Sat eminent religios în care femeile țineau cu atașament legea ortodoxă, Săliștea era epicentrul vieții ecleziastice din Mărginimea Sibiului. Aproape în fiecare casă sălișteană găseai cruci, mătâanii, cărți bisericești, cum nu se mai găseau nicăieri într-alt sat²⁵. *Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Noul Testament* se aflau la loc de cinste, alături de cărțile de literatură populară sau de nelipsitele *Călimdarul poporului* și *Foaia poporului*. Cum scria preotul-protopop și profesor brașovean Bartolomeu Baiulescu, în ziarul *Astrei*: „femeia română conținea depozitul religiei strămoșești, al naționalității române și al bunelor moravuri”²⁶. Așa se explică deprinderile bune și curate, spiritul de sobrietate socială impresionant, respectul pentru bătrâni, săraci și străini, faptul că obiceiurile vechi se păstrau cu sfințenie.

Protectoarea familiei, biserica, a îndemnat mereu la reconciliere după principiul biblic *Ceea ce Dumnezeu a unit, omul să nu despartă!*. Influența bisericii a determinat ratele foarte mici ale divorțurilor. S-au mai adăugat procedura canonică lungă și dificilă de disoluție a matrimonului și taxele procesuale ridicate, care puteau ajunge până la echivalentul venitului anual al unui învățător. Este demonstrat și acceptat că persoanele și cuplurile religioase manifestau un risc mai mic să divorțeze decât cele care nu erau religioase²⁷. Recent s-a sugerat că, contextul macro religios sau nereligios influențează riscul de divorț, în sensul că depinde de implicarea religioasă a cuplului²⁸.

Cauzele matrimoniale s-au judecat după norme canonice bine stabilite. Procedura se fundamenta pe *Pravila Bisericii Răsăritene*. Congresul național-

²⁵ „Telegraful român”, an LIII, nr. 80 din 28 iulie/10 august 1905, p. 340.

²⁶ Maria Baiulescu, *Femeia română din Transilvania*, „Transilvania”, an XXVI, 1895, p. 2.

²⁷ A. Thornton, *Changing attitudes toward family issues in the United States*, „Journal of Marriage and the Family”, nr. 51, 1989, p. 873–893.

²⁸ Aart C. Liefbroer, Arieke J. Rijken, *The association between christianity and marriage attitudes in Europe. Does religious context matter?* „European Sociological Review”, 35 (3), 2019, p. 363–379.

bisericesc din 1868, format din 30 de preoți și 60 de mireni, a dezbătut *Regulamentul de trebi divorțiale și disciplinare* a lui Vasile Aaron²⁹, cu scopul elaborării unui proiect nou de procedură „pentru trebile divorțiale comun pentru întreaga monarhie”³⁰. La Congresul național-bisericesc din 1878 s-a votat *Regulamentul pentru procedura judecătorească în cauze matrimoniale*³¹, modificat de două ori la scurtă vreme după introducerea căsătoriei civile în Transilvania. Un *Regulament pentru procedura judecătorească în cauzele matrimoniale*³² mai sumar și expeditiv s-a adoptat la Congresul din 1900, care s-a modificat la Congresul din 1912 prin *Regulamentul nr. 98 pentru pertractarea și deciderea căsătoriilor*³³.

În biserica ortodoxă din Transilvania, divorțul se judeca de trei instanțe de judecată: scaunul protopopesc (forul I), consistoriul eparhial (forul al II-lea) și consistoriul mitropolitan (forul al III-lea). Spre deosebire, în Banat și Ungaria aflate sub ierarhie sârbească, forul de primă instanță îl reprezenta scaunul consistorial³⁴.

Constituția bisericii ortodoxe române din Transilvania enumera 16 *impedimente nimicioare de căsătorie* pe baza cărora se acorda divorțul: 1) consangvinitatea trupească și afinitatea spirituală în grade oprite; 2) adulterul; 3) conjurarea în contra capului statului; 4) curse primejdioase în contra vieții³⁵; 5) pierderea șiuciderea fătului; 6) deosebirea religioasă; 7) răpirea și căsătoria clandestină; 8) ura nedumerită și maltratarea neomenoasă; 9) neputința trupească dovedită prin viețuirea conjugală de trei ani; 10) starea monahală; 11) învoirea de a se călugări; 12) absentarea de cinci ani; 13) epilepsia; 14) osândirea la robie pentru o faptă criminală; 15) înșelarea în persoană când bărbatul nu află pe nevasta sa curată³⁶; 16) gubăvia³⁷.

Preliminar procesului matrimonial care includea două etape, investigarea și judecarea cazului, se desfășurau „două încercări de pace înaintea preoților” (art. 21 din *Regulamentul* pe anul 1878). Prin toate mijloacele bisericești preotul urmărea să restabilească armonia între soți: „venind înaintea mea i-am dojenit și povățuit a locui laolaltă, fiindcă au și una pruncă în etate de un an, însă nu m-au favorit, deci ne vedem constrânși a-i trimite la venerabilul scaun protopopesc pentru părintească povățuire spre continuarea cursului casnic”³⁸. Împăcarea se petrecea într-un spațiu

²⁹ Vezi comentarii, la Semproniu Lupaș, *Vasile Aaron, cel dintâi autor al unei lucrări juridice în limba română*, „Gazeta Transilvaniei”, an 104, nr. 20 din 16 martie 1941, p. 3.

³⁰ „Telegraful român”, an XVI, nr. 76 din 21 septembrie/3 octombrie 1868, p. 303–304.

³¹ *Protocolul Congresului ordinar național-bisericesc al Mitropoliei românilor greco-orientali din Ungaria și Transilvania convocat la Sibiu pe 1/13 octombrie 1878*, Sibiu, 1879, p. 259–292.

³² *Protocolul Congresului ordinar național-bisericesc al Mitropoliei românilor greco-orientali din Ungaria și Transilvania întrunit la Sibiu pe 1/14 octombrie 1900*, Sibiu, 1900, p. 149–163.

³³ *Protocolul Congresului ordinar național-bisericesc al Mitropoliei românilor greco-orientali din Ungaria și Transilvania întrunit în Sibiu la 1/14 octombrie 1912*, Sibiu, 1913, p. 193–196.

³⁴ „Telegraful român”, an XVI, nr. 76 din 21 septembrie/3 octombrie 1868, p. 303.

³⁵ Atentat la viața partenerului.

³⁶ Adulterul femeii.

³⁷ Andrei Șaguna, *Compendiu de dreptul canonic al unei Sântei Sobornicești și Apostolești Biserici*, ediția a III-a, Sibiu, 1913, p. 73–76.

³⁸ A.P.O.R.S. 348/1881.

neutru, la cancelaria comunală. De față cu antistele comunal (primarul comunal), jurați, bărbați de încredere și martori, preotul citea *ordinațiunea scaunului protopopesc* și îi sfătuia pe soți cu cuvinte blânde „a-și continua traiul căsătoriei laolaltă”. Fiecare partener dădea o declarație scrisă în fața preotului, exprimându-și dorința de a menține sau nu legătura căsătoriei. Faptul că 7% din totalul cuplurilor prezentate la judecată au fost împăcate indică totuși un anumit nivel de implicare al slujitorilor altarului. În cazul unui eșec, preotul elibera un *atestat* cu rezultatul încercărilor de împăciuire și îndruma părțile la protopop. Dacă nu reușea reconcilierea, protopopul lăsa un termen de 30 de zile pentru pregătirea procesului. La data fixată pentru înfățișare, se făcea o ultimă încercare de împăciuire, după care începea acțiunea în justiție. Procesul putea dura ani întregi și nu e surprinzător că un cuplu „a stat trei ani în fața preoților, dar nu i-au putut împăca”³⁹.

Plângerile femeilor. Ce ne spun arhivele despre femeile care-și căutau dreptatea la tribunalul matrimonial? Cum s-au hotărât ele să divorțeze? Le-a venit ușor decizia de a se prezenta la judecată? Ce le nemulțumea? Circumstanțele macro-economice? Carențele de socializare conjugală (căsătoria timpurie, deosebiri temperamentale)? Diferențele cultural-ideologice? Cum au reacționat bărbații față de acuzațiile formulate împotriva lor ?

Vocile feminine s-au auzit mai frecvent la forul de judecată săliștean. Femeile au cerut mai des divorțul (61%) decât bărbații (37%) iar în 2% din situații divorțul s-a acordat prin consimțământul mutual al partenerilor⁴⁰. Soțiile și soții vedeau destrămarea căsătoriei din perspective diferite și îi atribuiau cauze diferite.

Femeile au acuzat în principal părăsirea domiciliului conjugal de către soți. Într-un bilanț anual descriptiv al protopopiatului, Moise Toma, administratorul protopopesc, menționa *pribegia* ca și cauză a destrămării mariajelor: „aceste dese cazuri de procese matrimoniale și divorțuri provin în partea cea mai mare din condițiunile de viață ale căsătoriților, deprinși și necesități a-și agonisi subzistența în locuri depărtate și prin aceasta adeseori în împrejurări cauzatoare de înstrăinare între

³⁹ A.P.O.R.S. 35/1870.

⁴⁰ Daniela Deteșan, *op. cit.*, p. 371. În Transilvania un procent infim de căsătorii s-au încheiat cu un divorț: 0,1% în anul 1890, 0,2% în 1900 și 0,3% în 1910. Vezi Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Contribuții privind divorțialitatea în Transilvania la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX*, în vol. *Studii de demografie istorică (secolele XVII–XXI)*, coord.: Corneliu Pădurean, Ioan Bolovan, Arad, Edit. Gutenberg Univers, 2010, p. 111. Datele agregate de la nivelul provinciei indică faptul că divorțialitatea feminină și cea masculină au înregistrat valori apropiate. La nivelul Mitropoliei Ardealului, în anul 1875, din totalul cererilor de divorț 45,7% au fost intentate de femei și 54,5% de bărbați. O statistică la nivel european arată că cele mai multe divorțuri s-au făcut în Elveția unde pe 100.000 locuitori se vin anual 43 de despărțiri. Urmează Franța cu 33, Saxonia cu 32, Prusia cu 23, Anglia cu 17, Norvegia cu 15, Belgia 14, Suedia 10, Austria 8. În toate țările cu excepția Angliei numărul divorțurilor creștea neînterupt. În unele țări s-au divorțat în anul 1911 de două ori atâtea perechi câte s-au despărțit cu zece ani mai înainte. Vezi *Divorțurile*, „Telegraful român”, an LX, nr. 67 din 23 iunie/6 iulie 1912, p. 271.

soț și soție”⁴¹. Prin natura ocupației, ciobanii umblau, munceau, aleargau după agonia averii în România și Basarabia, peste Dunăre pe câmpiile Bulgariei și ale Turciei. Unii ajungeau în transhumanță până în Serbia, Constantinopol și Marea Adriatică, la Tisa și dincolo de ea, în Polonia, sau spre răsărit în Ucraina de Sud, Crimeea și Caucaz. Absența de acasă și traiul izolat unul de altul al partenerilor a avut un impact semnificativ asupra experiențelor individuale de viață, compoziției familiei, asupra rudelor sau prietenilor apropiați. Divorțând de un soț pribegit pe meleaguri străine, femeia căuta să nu mai trăiască izolată, să-și protejeze averea și, de ce nu, să dobândească o mai mare autonomie.

Plângerile denunțau că bărbații nu iubesc munca și „umblă pustiu ziua și noaptea”; că risipesc bunurile; că nu știu meserie; că atunci când pleacă la economia oilor nu trimit acasă nimic; că sunt bețivi și au risipit la crâșmă zestrea primită la căsătorie; că petrec după bunul plac; că duc o viață imorală și scandaloasă; că întrețin legături cu femei străine; că sunt plini de păcate, iar păcatul lor era ca păcatul vameșului, de neiertat.

La forul de judecată reclamațiile veneau ca o reacție la modificarea comportamentelor conjugale. Petentele mărturiseau că în loc de mângâieri, încurajări, prețuire și respect au primit insulte, ceartă, apatie, răceală, zgârcenie, calicie, maltratări. Așa explică de ce nu aveau dragoste de a trăi mai departe cu consortul lor. Ies la iveală adevăruri triste, se încalcă jurămintele depuse înaintea altarului, se crează situații conflictuale, se formulează învinuiri și acuzații dintre cele mai grave. Pe cale de consecință, decizia de a divorța apărea în mod clar și ireversibil: „nu există putere nici morală nici fizică care ar fi în stare să mă reîntoarcă la dânsul, respectiv să cășuneze în anima mea numai o scânteie de iubire și alipire către dânsul”⁴².

O serie de dosare de divorț ilustrează acțiunile violente și abuzurile maritale ale bărbaților asupra femeilor. Agresiunile verbale sau fizice, adesea observate de ceilalți membri ai familiei, vecini sau consăteni, includeau nu doar acte de violență fizică, ci și violență psihologică (intimidare, umilire, ofensă). Legătura dintre masculinitate și excesele maritale a avut drept rezultat reducerea la tăcere a vocilor femeilor și a avut impact pe termen lung: „bărbatul ei Nicolau Luca e un om pătimaș și brutal ce o bate tiranește, iar în decursul conviețuirii lor n-a fost săptămână în care să nu-i fi aplicat câte o bătaie pe moarte și pe viață”⁴³; „în loc de a căuta binele și fericirea casei laolaltă, sunt bătută și maltrată în modul cel mai înfiorător, încât viața îmi este nesigură mai locuind cu el laolaltă”⁴⁴.

Comportamentul partenerilor a fost influențat de stereotipurile legate de bărbatul care era capul familiei/cuplului și femeia care trebuia să fie supusă, răbdătoare, să-și

⁴¹ *Raport general despre starea bisericească, școlară și fundațională din protopresbiteriatul Sibiu I pe anul 1878*, A.P.O.R.S. 93/1879; „Telegraful român”, an XXVII, nr. 23 din 24 februarie 1879, p. 90.

⁴² A.P.O.R.S. 140/1872.

⁴³ A.P.O.R.S. 161/1877.

⁴⁴ A.P.O.R.S. 11/1877.

asculte soțul, să nu-l contrazică și să-l urmeze în tot ceea ce face. Femeile au arătat un nivel crescut de toleranță la corecțiile fizice aplicate în scop punitiv. Ele au suportat mai multe incidente de abuz din partea partenerului înainte de a se hotărî să le raporteze.

Bărbații nu s-au arătat îngrijorați de efectele agresiunilor fizice: „văzând eu că cu binele și cu frumosul nu isprăvesc cu ea nimica și voind a o îndrepta am făcut întrebuițare de dreptul ce-mi dă cap. CLXXXV din *Pravilă*⁴⁵ și i-am dat vreo câteva palme în urma cărora m-a părăsit ea îndată și ducându-se la părinții ei a șezut la aceia șase săptămâni de zile fără de a vrea să mai știe ceva de mine”⁴⁶; „o dată venind cu lemne din pădure și aflând poarta încuiată și după o așteptare în uliță de 1-2 ore, venind ea, intrând în curte i-am dat o palmă, însă așa cum dă un părinte la un copil; din momentul acela ea fugi la părinți”⁴⁷. Ba, chiar se considerau îndreptățiți să aplice pedepse corporale partenerelor: „Apoi cine își iubește soția o și bate ! Pentru că soția nebătuță e ca zeama nesărată. A-și bate soția rar la zile mari, după priceperea mea, nu e cauză de divorț!”⁴⁸; „Trebuie să mărturisesc că am bătut-o o dată pentru că a meritat-o, dar în urma unei zgârieturi-două, niciunei dame de curte nu i-a plesnit în cap să se pună la zăcut, cu atât mai puțin va face aceasta o galeșiană”⁴⁹. Bărbații au acuzat abuzuri verbale: „soția mea a întrebuițat expresiuni vătămătoare asupra mea, dându-mă dracului de sute de ori pe zi, atât în fața mea cât și înaintea străinilor”⁵⁰.

Ca în restul Transilvaniei, comunele din protopopiatul ortodox Săliște erau comunități patriarhale, tradiționaliste, unde poziția dominantă revenea bărbatului. Dată fiind autoritatea recunoscută a soțului și a tatălui, era de așteptat ca femeia să fie obedientă și să nu aibă o libertate prea mare în a lua decizii personale. La vârsta căsătoriei presiunea părinților și a familiei era puternică. Mariajul se contracta între familii apropiate din motive economice: „nu a fost iubire curată reciprocă, ci la actoră ascultarea de ovațiunile bătrânilor ei moși, iar la inctul supoșițiunea unei averi însemnate la viitoarea sa soție”⁵¹. Superficialitatea aceasta în materie de matrimoniu, clădită mai ales pe considerente de ordin material și mai puțin pe o reală afecțiune, ducea la crize conjugale asociate cu divorțul. Nu doar femeile, ci și bărbații au denunțat la tribunal că mariajul fusese aranjat: „fiind io copil sărac, fără părinți, neamurile s-au pus cu vorba și vrând-nevrând m-au silit să mă căsătoresc cu dânsa”⁵²; „ochii ei au fost ațintiți numai asupra pungii mele, agonisită cu mare trudă și sudoare”⁵³; „iubirea ei se extinde numai asupra paralelor mele, nu asupra mea”⁵⁴.

⁴⁵ Glava 185, *Când și cum poate bărbatul să-și bată muierea și în ce chip*; vezi *Îndreptarea legii, 1652*, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1962, p. 182–183.

⁴⁶ A.P.O.R.S. 142/1882.

⁴⁷ A.P.O.R.S. 154/1872.

⁴⁸ A.P.O.R.S. 67/1874.

⁴⁹ A.P.O.R.S. 147/1876.

⁵⁰ A.P.O.R.S. 31/1872.

⁵¹ A.P.O.R.S. 76/1870.

⁵² A.P.O.R.S. 35/1870.

⁵³ A.P.O.R.S. 154/1872.

⁵⁴ *Ibidem*.

Printre motivele care au dezbinat cuplurile au fost și cele de ordin economico-financiar. Ana Dicu, originară din Săcel, căsătorită a doua oară, la 29 iunie 1861, după Ioan David Ungurul, de profesie cojocar, solicita despărțirea de al doilea soț, motivând risipirea și prăpădirea averii: „mi-a vândut pe ascuns cai și vaci, mi-a înstrăinat rămătorii apoi mi-a prăpădit căruța, tablele de la ferești și gunoiul din curte; așa-mi va înstrăina și prăpădi și ce biata aș mai putea aduna din moșia mea de pe câmp”⁵⁵. După 11 ani de căsnicie, Ana, fiica boierului răposat Simion Dicu, solicita dizolvarea căsătoriei pe temeiul §113, punctele 4 (atentat la viața partenerului) și 8 (ura nedumerită și maltratarea neomenoasă) din *Compendiul de drept canonic*. Reclamanta dovedea printr-un *atestat comunal* că bărbatul ei „nu numai că nu a administrat averea cea colosală, nici a stăruit la întregirea și susținerea celor ereditate, ci din contră s-a purtat numai și numai spre dărâmarea aceleia, prăpădind prin o viață fără nicio bună conduită tot capitalul ereditat, ba au înstrăinat un cal în preț de 115 fl. v.a. și una iapă în preț de 150 fl. Mai mult decât atât, Ana lui Simion Dicu, din averea ei proprie a acoperit mai multe datorii făcute de Ioan David singur și chiar în ziua de astăzi tot mai mulți creditori se înfățișează cu pretensiuni asupra dânsului”⁵⁶. Ceea ce azi numim incompatibilitate, nepotrivire sau diferențe ireconciliabile de caracter se traducea în limbajul sfârșitului de secol XIX prin cuvintele „bărbatul meu nu e de mine; el e molatec, eu am de la Dumnezeu altă fire”⁵⁷.

Un viciu invocat la divorț a fost alcoolismul (beția). Urmările abuzului de alcool se concretizau în acte de violență, afectarea relațiilor de cuplu și de familie, irosirea mijloacelor de subzistență ale familiei, lipsa de comunicare: „bărbatul meu a băut și a prăpădit atât starea lui agonisită până atunci, cât și zestrea mea primită de la părinți”. Ana Crețu s-a jeluț că soțul ei „nu se îngrijește cu cele de lipsă pentru casă, petrece nopți întregi la băutura și la joc de cărți, se înțelege numai cu mumă-sa, tot ce câștigă cu lucrul ține ascuns de dânsa și o tratează cu bătaie”⁵⁸. Cu cât bărbaților le plăceau petrecerile și băutura, distrugând ușile, geamurile și mobilele din casă sub influența alcoolului, cu atât creștea riscul disoluției cuplului. Dezacordurile și dezechilibrele în privința gospodăririi bunurilor familiale și distribuției sarcinilor în gospodărie au favorizat instabilitatea mariajului.

Unele motive invocate la divorț au fost surprinzătoare. S-au formulat acuzații legate de vrăjitorie și recurgera la procedee magice: „soția mea mai tare crede în vrăjitorii, în fermăcătorii decât în legile și în învățăturile bisericesti, deoarece ea a adus în a șaptea zi după căsătoria noastră o mulțime de cuiburi de păsări și le-a așezat pe vatră în tinda noastră cu scopul ca să vrăjească și să farmece cu ele; apoi în absența mea s-a culcat timp îndelungat tot în cămașa mea de mire”⁵⁹.

⁵⁵ A.P.O.R.S. 11/1872.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ A.P.O.R.S. 52/1876, nr. 125/1873.

⁵⁸ A.P.O.R.S. 176/1877.

⁵⁹ A.P.O.R.S. 31/1872.

Bunurile deținute de parteneri completau imaginea nivelului de trai al acelei familii. Ce se întâmpla atunci când soțul nu-și permitea nici măcar o pălărie în preț de 2 florini, un accesoriu esențial simbol al masculinității, eleganței și identității etnice⁶⁰? *O despărțire matrimonială pentru o pălărie rea?* se întreaba ironic Dimitrie Arsenie din Săliște, tată a trei copii, acuzat de soția sa Ana Oprea Borcea că „a umblat în demoralizări cu femei ticăloase în Turcia și Basarabia, s-a umplut de boală venerică, din care cauză a fost silit a zăcea 6 săptămâni în Spitalul de Pomană din București, de unde mai însănătoșindu-se, a plecat să vie către casă gol ca napu, nici pălăria din capul lui nu a fost a lui, ci a fost căpătată de la Ilie Begiu de aici, care se afla pe-atunci în București și văzându-l cu capul gol, i-a dat aceea pălărie”⁶¹.

Sesizările femeilor se făceau înaintea unui juriu exclusiv masculin, format din protopop (în calitate de președinte), șase parohi (ca membrii cu vot decisiv), un defensor matrimonial și un notar (cu vot consultativ). Rolul central în dezbateră judiciară îl deținea defensorul matrimonial, apărătorul din oficiu al instituției căsătoriei, care putea să fie și mirean. Prin mâna lui treceau toate actele divorțului. Avea sarcina de a le analiza și apoi de a redacta *opiniunea defensorului*. Acest *defensor matrimonii* trebuia să aibă cunoștințe canonice solide și să treacă un examen practic la consistoriu. Deținea un mandat special de reprezentare în cauze divorțiale, și cunoștea foarte bine procedura bisericească⁶². În perioada analizată, defensor matrimonial era dr. Ioan Nemeș, avocat în Sibiu. Postul de notar al scaunului protopresbiterial îl ocupa Dumitru Cunțan, preot și profesor de cântări în Sibiu; printre asesori se numărau: Nicolae Răchițan, Alexandru Predovicu, Luca Sava și Petru Iuga⁶³.

Femeile și sentimentele lor. Divorțul a reprezentat una dintre cele mai puternice experiențe emoționale trăite de-a lungul vieții. Disputele dintre soți înainte, în timpul și după pronunțarea divorțului îi ruinau sufletește, trupește, materialicește. Schimbările care puteau să apără odată cu desfacerea matrimoniului (mutarea dintr-o casă în alta, dintr-o localitate în alta, găsirea unui nou partener, custodia și întreținerea copiilor, schimbarea regimului juridic al bunurilor comune) nu se limitau doar la membrii familiei sau rudele apropiate, ci se resimțeau într-o măsură mai mică sau mai mare la nivel comunitar. Vestea despărțirii se răspândește cu repeziciune în tot satul și alimenta opinia publică („gura lumii”).

Sursele arhivistice ne trimit direct în intimitatea cuplului și dezvăluie un *modus vivendi* dominat în principal de frustrare și insecuritate. Detaliile biografice feminine relevă inegalitățile pe care le-au experimentat, singurătatea și frica resimțită ca urmare

⁶⁰ Alexandru Bucur, *Pălăria în Mărginime. Simbol al identității etnice*, „Cultura medieșană”, VI, Mediaș, 2017, p. 80–83.

⁶¹ A.P.O.R.S. 80/1871.

⁶² *Notițe despre institutul defensorilor în sensul dreptului canonic bisericesc și cu deosebit respect la prezente*, „Gazeta Transilvaniei”, an XXXV, nr. 75 din 27 septembrie/9 octombrie 1872, p. 294.

⁶³ A.P.O.R.S. 53/1871.

a absenței, distanței și înstrăinării soților, amenințările și presiunile psihologice care au declanșat „o ură ce nu se va șterge nici până la moarte”.

Frecvența și motivele neînțelegerilor dintre parteneri au fost diferite, dar și intensitatea sentimentelor generate de aceste certuri. Experiența divorțului a scos în relief sentimente și emoții distructive. Femeile („sexul slab”) au apărut mai traumatizate în comparație cu bărbații⁶⁴.

Experiențele emoționale trăite în timpul divorțului au fost unice, intense și au lăsat urme adânci. Nu de puține ori femeile au făcut față cu dificultate unei asemenea furtuni de sentimente: „eu l-am urât pe deplin și nu mai am nicio speranță a mai putea trăi cu”⁶⁵; „nici într-un mod nu mai pot și nu mai voiesc a continua traiul căsătoriei laolaltă”⁶⁶.

Confruntările dinaintea instanțelor de judecată au evidențiat un complex de procese afective cu conotații negative – frică, respingere, disconfort, gelozie, singurătate, tristețe, mânie, ură, mândrie, vinovăție, furie, tristețe, confuzie, amenințări.

Conduitele reprobabile ale soților și distribuția inechitabilă a sarcinilor din gospodărie au crescut riscul instabilității familiale: „am urât și urăsc până voi intra în mormânt pe fostul meu bărbat Lupea Domnariu din cauza purtării lui neomenoase față de mine, din motiv că e un bețiv pasionat, din cauză că are slăbiciuni și defecte care-l fac necapabil de a mai putea ținea cont de datorințele casnice și familiare; din motivele aceste n-am conviețuit cu el în timp de 11 ani nici 3 luni laolaltă și nu pot să mai conviețuiesc cu el în vecii vecilor”⁶⁷.

În timp ce-și descriau viața, femeile foloseau cuvinte de stil, metafore, comparații, personificări: „la sfântul act al cununiei am fost dusă ca mielul la măcelărie”⁶⁸. Dezechilibrele maritale, lipsa dragostei, loialității și tandreței, absența sprijinului normativ și afectiv reciproc, relațiile proaste cu socrii, coabitarea intergenerațională au constituit factori de risc pentru stabilitatea familiei și surse suplimentare de tensiune.

Abandonate de soți, femeile au denunțat gestionarea defectuoasă a resurselor materiale, consumul excesiv de alcool sau violența care putea merge până la extrem – vezi cazul lui Petru Caicuțiu din Suburbiul Iosefin, care-și maltratata soția neîncetat, cu bătăi tiranice, înjurături și apostrofările cele mai dejositoare; o amenința cu moartea și se folosea de un pistol, cu care se lăuda cu deosebire în stare de beție, cum că-l va descărca asupra ei⁶⁹.

Adulterul a reprezentat un factor major al disoluției cuplului. De obicei se asocia cu ilegitimitatea, așa cum s-a întâmplat în cazul Mariei, născută Oprean Bârza, din

---

⁶⁴ Simion Retegan, *Strategii matrimoniale în societatea rurală românească din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea*, în vol. *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, coord.: Pál Judit, Sipos Gábor, Cluj-Napoca, Societatea Muzeului Ardelean, 2010, p. 269–275.

⁶⁵ A.P.O.R.S. 251/1883.

⁶⁶ A.P.O.R.S. 310/1883.

⁶⁷ A.P.O.R.S. 59/1883.

⁶⁸ A.P.O.R.S. 140/1872.

⁶⁹ A.P.O.R.S. 135/1879.

Săliște, care justifica nașterea unei fiice ilegite prin faptul că soțul [Oprea Peligrad] e o creatură slută către care orice ființă vie nu poate avea atragere⁷⁰.

În fața tribunalului, femeile au apelat și s-au bazat pe declarații venite de la persoane care locuiau în aceeași gospodărie (rude, chiriași, servitori) sau în proxima vecinătate (localnici, vecini, soldați, cârciumari, preoți, învățători, moașe).

Cu cât interacțiunea în cadrul cuplului, standardul economic (venituri reduse, slaba dotare a gospodăriei, gestionarea deficitară a bunurilor materiale) și satisfacția maritală era mai redusă cu atât creștea riscul disoluției cuplului: „s-a purtat cu mare nepăsare față de soția sa; nu-i cumpăra acesteia nici cele mai neapărate lucruri din casă, nici vreo haină sau încălțăminte; cum că de avar (zgârcit) ce este nici pe sare, lumină și lemne nu dădea bani soției sale”⁷¹.

O cheie de lectură aduce în discuție elementul scandalos: adulter, bigamie, violență conjugală, consum excesiv de alcool. Motivele de divorț sunt uneori plauzibile și serioase, altele doar bagatele și ambiții care alimentează focul vrajbei și neînțelegerii. Echilibrul sufletesc se descompune cu totul de vorbe necălite și ațâțătoare, ceartă, trai rău, beție, bătăi, insulte, maltratări, conflicte pentru zestre, relații de dragoste nepermise. Dialogul și cooperarea efectivă în configurația familială rămân deziderate de neatins, iar decizia de despărțire este irevocabilă. Femeile își adună hainele, le bagă în desagă și se mută la casa părinților. Atunci când socrii intervin, crizele conjugale se acutizează și se aruncă insulte și acuzații dintre cele mai grave: „părinții soției se laudă că vor cheltui 4.000 florini ca să despartă nevasta mea de mine și 3.000 florini va da zestre celui ce o va lua a doua oară”⁷².

Folosirea unor apelative ofensatoare, reprobabile, rușinoase a constituit un obicei frecvent înregistrat. Femeia era descrisă cu epitete folosite în viața de zi cu zi drept: *neghiaobă, curvă, hoată, fățarnică, cea mai stricată și ticăloasă femeie, nevrednică de a mai fi soția unui bărbat de omenie*. Bărbatul apărea ca *un monstru al infernului Satanei, grosolan și întunecat la minte ca noaptea, ticălos și păcătos; la vederea lui mi se preface sângele în venin și circulă neregulat*.

Curtea de judecată devenea un spațiu în care detalii din viața privată deveneau publice, iar femeile își făceau curaj pentru a-și apăra drepturile și a protesta împotriva abuzurilor suferite. Întreruperea căsătoriei datorită adulterului, alcoolismului, brutalităților fizice tulbura profund ordinea socială și scandaliza comunitatea. Asemenea comportamente aduceau atingere gravă tainei căsătoriei și reprezentau un puternic exemplu negativ. Anumite limite apăreau inacceptabile și marcau granițele dincolo de care viața conjugală era imposibil de continuat.

Sentințe de divorț. Cuplul căsătorit divorța legal după emiterea sentinței de divorț. Forul matrimonial de prima instanță (scaunul protopopesc) elibera și făcea public documentul, după o atentă analiză înregistrată scriptic într-un *deliberat*.

⁷⁰ A.P.O.R.S. 19/1872.

⁷¹ A.P.O.R.S. 320/1883.

⁷² A.P.O.R.S. 147/1876.

Fiecare sentință se compunea din două părți: un preambul și sentința propriu-zisă.

În preambul se preciza numele și prenumele reclamantului/ei cunoscut în epoca drept *actor/ă* și al reclamatului/ei numit drept *inct/ă*, religia și locul de reședință. Decizia de divorț începea cu formularea: „în cauza divorțială dintre ... scaunul protopresbiterial gr.-ort. al Săliștei ca for matrimonial de I-a instanță, a adus următoarea sentință”. Fiind un act oficial, regăsim un număr de înregistrare, timbru, ștampilă și semnături olografe. La o privire asupra originii geografice a petiționarilor se observă că cea mai populată localitate, Săliștea, a înregistrat cea mai mare incidență a divorțurilor. Valori ridicate s-au înregistrat în: Tilișca, Gura Râului, Poplaca, Galeș și Săcel.

Sentința propriu-zisă specifica motivele și temeiul legal pentru care se încheia mariajul. Fragilitatea și instabilitatea mariajului s-a legat de mobilitatea crescută a oierilor și părăsirea temporară a domiciliului conjugal. Deloc surprinzător, un impediment înregistrat frecvent la căsătorie era *al fricii și silei*. Conform canoanelor *sila și ura nedumerită* trebuia să fie reciprocă. Pe locul trei s-a situat adulterul, documentat în circa 20% din cazuri și asociat frecvent cu nașterile ilegite⁷³. Violența a reprezentat o realitate în viața de zi cu zi a multor femei. Alte constrângeri severe care s-au exercitat asupra fetelor și în general asupra femeilor care au intentat divorțul se legau de risipa averii, desfrânarea, bătăile (*Pravila* cap. 183⁷⁴), căsătoria aranjată, jocul de cărți, alcoolismul („băutura cea peste măsură și viața cea desfrânată sunt cauza slăbiciunii bărbatului meu”⁷⁵).

În sentințele de divorț se indica în mod precis dacă și în ce condiții partenerii se puteau recăsători: „desființează căsătoria dând voie actorului a păși la altă căsătorie, de la care incta se oprește până va dovedi în mod demn de credință că s-au curat de boala care pătimizește [sminteală]”⁷⁶. Recăsătoriile s-au datorat mai ales decesului unuia dintre parteneri și nu divorțului. Cele mai vulnerabile erau femeile, secătuite după nașteri repetate, supuse muncilor casei și gospodăriei, creșterii și îngrijirii copiilor, pregătirii îmbrăcăminții, țesăturilor și lenjeriilor de pat lucrate pe timpul iernii.

La finalul sentinței de divorț se precizau cheltuielile de judecată. De obicei partenerul găsit vinovat trebuia să plătească un canon sub forma unei sume de bani care varia între 10 fl. și 120 florini. La aceasta se mai adăugau plăți suplimentare pentru avocați, redactarea documentației canonic-juridice și deplasările în interesul cauzei, pentru asesori, fiscalul consistorial, notarul scaunului protopresbiterial, publicarea sentinței, taxa pentru reviziune, taxa pentru fondul protopresbiterial. De cele mai multe ori spezele procesuale „le purtau fiecare după cum le-au avut”. Odată

⁷³ Daniela Deteșan, *op. cit.*, p. 376.

⁷⁴ Glava 183, *Când se va despărți muiarea de bărbat pentru vrăjmășia bărbatului*; vezi *Îndreptarea legii 1652*, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1962, p. 180–182.

⁷⁵ A.P.O.R.S. 11/1872.

⁷⁶ A.P.O.R.S. 178/I/1885.

determinat temeiului legal în baza căruia se desființa căsătoria se stabilea care dintre soți se putea recăsători. La Săliște, plata unui canon de 100 florini drept cheltuieli de judecată soției⁷⁷ se aseamăna cu suma de 90 florini plătiți pentru divorț în dieceza reformată a Odorheiului, echivalentul venitului anual al unei persoane⁷⁸. Pentru comparație în Mărginimea Sibiului o dispensă la căsătorie se răscumpăra cu 5 fl., un cal valora 115 fl., iar învățătorul din Cacova primea un salariu anual de 120 florini.

Atunci când existau copii se precizează în sentința de divorț cine va avea grijă de aceștia: „la cererea actorului îngrijirea celor trei copii legitimi se lasă numitului [Ioan Mutu din Topârcea]”⁷⁹, iar alte pretenții de natură civilă se vor rezolva de tribunalul civil competent.

Hotărârea de divorț emisă de tribunalul matrimonial se putea contesta la forul superior de instanță. A făcut-o Dumitru Popa, proprietar și neguțător de oi, care considera decizia pronunțată în cazul său nedreaptă, nejunstă și nevalidă. Soția sa, Paraschiva Comșa, prin avocatul dr. Dumitru Răcuciu, ceruse divorțul pe motiv de priebegie (soțul se afla la Cadina, lângă Călărași), *ură nedumerită*, patima de a-și petrece zile și nopți prin cărciume și de a se juca jocuri hazarde. Prin sentința din 30 octombrie 1879, solicitarea Paraschivei s-a aprobat și căsătoria s-a desființat iar Dumitru Popa a fost obligat la plata cheltuielilor de judecată în sumă de 100 florini. Nemulțumit de hotărârea primei instanțe, bărbatul s-a adresat la 3 iunie 1880 forului superior. Prin intermediul avocatului dr. Nicolaus Olariu a întocmit o *apelațiune* și o *nulitate*: „întreb pe părintele administrator [Moise Toma] să-mi spună cu mâna pe inimă, Domnia Sa n-a fost niciodată în crâșmă, și nu s-a jucat niciodată un *Preference*? Și chiar și așa, jocul de cărți⁸⁰ nu este și nu poate fi motiv canonic de despărțire; că adică eu aș fi jucat cu cineva în cărți și aș fi cercetat Casina sau cărciuma, ceea ce toată inteligența din Săliște azi o face, acelea pe departe nu fac

⁷⁷ A.P.O.R.S. 270/1879.

⁷⁸ Kolombán Zsuzsánna, *Societatea secolului al XIX-lea în dieceza reformată a Odorheiului*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2010, p. 173.

⁷⁹ A.P.O.R.S. 178/I/1885.

⁸⁰ Codul penal austriac valabil în Transilvania fixa pedepse pentru jocul de cărți conform articolului 522 („Cel ce joacă însuși, precum și cel ce lasă pe alții ca să joace la sine acasă jocuri ce se numesc ale fortunei pure sau de hazard, precum și verce jocuri care sunt propite acum prin prescripție speciale, se va pedepsi de fiecare arătare cu mulță [pedeapsă/amendă] de la zece până la două sute de florini din care terță parte se va da denunciatorului, cărui de va fi și el în caz de pedeapsă i se va ierta și pedeapsa întregă. Străinii care vor cădea în pedeapsă pentru această arătare se vor amânda din imperiu”. Vezi *Codicele penal despre crimini, delicta și abateri, ordinăciunile despre competența județelor penali și regulământul de tipariu din 27 mai 1852 pentru imperiul Austriei* (edițiune oficială), Viena, 1853, p. 181. Dimitrie Berza, executor regesc, de 37 ani a fost condamnat la 10 zile în arest, pedeapsă ulterior preschimbată în bani, având de plată 50 de fl. valută austriacă în Fondul școlarilor din Săliște, pentru jocul de cărți și vătămare ușoară trupească; Nicolae Mosora din Săliște de 37 ani, s-a condamnat la plata a 40 fl. pentru jocul hazard în cărți; polițistul Alexandru Șteflea din Săliște, de 43 ani, tată a cinci copii și primarul din Săcel, Bucur Răspop originar din Rășinari, de 40 ani, s-au găsit vinovați pentru jocul de cărți și s-au pedepsit fiecare cu câte 10 fl. plătiți în Fondul săracilor din Săliște. Vezi A.P.O.R.S. III/217/1879.

motiv divorțial și forul protopresbiterial este în drept a sista acest proces din oficiu”⁸¹. La 22 februarie 1880, în ședința consistoriului arhidiecezan din Sibiu se constata că nu s-a demonstrat nici beția, nici risipa averii, nici jocul de cărți în așa măsură ca să reprezinte un motiv canonic de divorț, astfel încât cei doi soți se îndreptau la conviețuirea împreună, în frica lui Dumnezeu⁸². Deciziile de divorț se puteau așadar modifica. O situație similară s-a petrecut cu sentința de divorț total emisă de scaunul protopresbiterial Săliște în procesul dintre Ana Hânsa și Lupea Domnariu la 18 iunie 1882, din motivul *urei nedumerite*. La 21 ianuarie 1883, forul II de instanță (consistoriul arhidiecezan), după intervenția defensorului matrimonial a modificat sentința forului prim și părțile se îndreptau la conviețuire⁸³. Pe de altă parte, sentințele emise de forul de I instanță se puteau reconfirma la forul II de judecată: „consistoriul arhidiecezan întărește și aprobă sentința forului prim atât în ce privește divorțul, cât și speșele, însă cu adaosul că actorul să plătească ca parte mai mult vinovată la dizolvarea căsătoriei dintre dânsul și soția sa la Fondul bisericilor sărace un canon de 10 fl. v.a.”⁸⁴.

Concluzii. Divorțul nu a fost un subiect neglijat în istoriografia română. Tot mai multe analize bazate pe surse istorice inedite tratează fenomenul divorțialității la românii ardeleni. Din diverse motive, problematica nu este simplu de rezolvată. În principal deoarece informația brută este dificil de colectat, prelucrat și uniformizat. Acest articol și-a propus să umple un gol din cercetarea demografică a istoriei familiei prin descrierea și explicarea poziției femeilor la divorț în fața instanțelor bisericești de judecată. La sfârșitul secolului al XIX-lea motivele pentru care femeile „poftesc și cer divorțul” au fost multe, fragilitatea cuplurilor tot mai mare, suferințele sentimentale mai adânci și dezbaterile tot mai virulente. Atât de înfricoșător și distrugător putea fi un asemenea proces încât Simion Bărnuțiu afirma că divorțul „ar scăpa pe mulți și de iadul de pe lumea aceasta și de iadul din lumea cealaltă”⁸⁵.

Arhivele judiciar-ecclesiastice servesc istoricilor pentru reconstituirea vieții conjugale. Dosarele de divorț relevă cum țăranii împinși de materialism și-au obligat copiii prin amenințări și bătăi să se căsătorească, de dragul averii. Viața conjugală începea cu harță și certuri, iar de aici până la desfacerea căsătoriei nu mai era decât un pas. Zadarnice erau încercările de împăciuire din partea preotului sau protopopului. Primii ani după căsătorie erau cruciali pentru a determina dacă mariajul continua sau nu. La scurt timp după cununie *trebuința îi purta pe margineni la economia oilor și vitelor*. După o viață conjugală scurtă femeile rămâneau singure. Tinerele femei se dușmăneau cu soacra și se refugiau la părinți. De acolo, certate de tați și îmbunate de mame reveneau în căminul conjugal. Dădeau uitării neînțelegerile care le-au conturbat

⁸¹ A.P.O.R.S. 57/1880.

⁸² A.P.O.R.S. 59/1883.

⁸³ A.P.O.R.S. 59/1883.

⁸⁴ A.P.O.R.S. 142/1882.

⁸⁵ „Telegraful român”, an 109, nr. 1–2 din 1 ianuarie 1961, p. 4.

liniștea familiei și le-au îngreunat ducerea economiei. Apoi treceau ani mulți în care trăiau separate de distanță de soții lor⁸⁶. Tărăgănarea și lungirea vieții conjugale în fărădelegi aducea ambilor parteneri totala ruinare. Se comitea adulter iar când se nășteau copii ilegitali apărea o *ură reciprocă nedumerită*, ștearsă din suflet abia după desființarea totală a căsătoriei. Nepăzind jurământul depus înaintea sfântului altar al căsătoriei, partenerii ajungeau la judecată. Cerând divorțul, femeile sperau că vor avea o viață mai bună.

Disoluția căsătoriei a avut un impact dramatic asupra vieții și experienței individuale, afectând bunăstarea economică și socială a cuplurilor. Ce se întâmpla cu sentimentele fiecărui soț de-a lungul divorțului? Ambii parteneri experimentau într-o măsură mai mică sau mai mare singurătatea, confuzia, frica, deznădejdea, depresia. Alegerile în materie de disoluție a cuplului s-au conturat și modificat în funcție de veniturile economice, violența domestică, adulter, religie, tradițiile și normele populare. Asemenea căsătorii nereușite au fost marcate de neînțelegeri între soți, de violență conjugală, de relații extraconjugale, de ilegitimitate.

Am semnalat importanța cu totul particulară a religiei asupra stilului de viață din Mărginimea Sibiului. Biserica socotea divorțul drept *una din cele mai rușinoase răni ale societății*⁸⁷. Prin vocea preoților, biserica condamna starea morală deplorabilă a locuitorilor. Semnificativ a fost cazul cuplului format din Ana Crețu din Săliște și Petru Marian Tilișcanu din comuna Vaidei, județul Giurgiu, plasa Hurezu, cioban la oierii sălișteni, „lipsiți de toată creșterea, de tot simțul uman, de frica lui Dumnezeu și de rușinea oamenilor”⁸⁸.

Studiul de caz selectat este unul particular în arealul transilvan. Tiparul societății rurale imobile nu se aplică Săliștei. Perla Mărginimii a reprezentat un laborator al schimbărilor, al circulației mărfurilor și bunelor practici. Știința de carte superioară a reprezentat un indicator capabil să sublinieze nivelul ridicat de dezvoltare al zonei, comparativ cu alte comunități românești. În anul 1908, doar 12% dintre adulți nu știau să scrie și să citească⁸⁹ iar în preajma Primului Război Mondial frecvența școlară a fost de 94%⁹⁰.

Este deja demonstrat că atunci când femeile aveau autonomie financiară puteau iniția mai des divorțul decât bărbatul⁹¹. Femeile din Mărginime nu au fost lipsite cu totul de bunuri materiale, nici de cunoștințe practice privind schimbul de produse sau afacerile casnice. Câtă vreme soții lor colindau târguri, sate și orașe ocupându-se cu economia în țări străine, ele și-au găsit preocupări casnice, au purtat grija copiilor și a

⁸⁶ „... timp de 23 de ani am trăit despărțiți unul de altul”. A.P.O.R.S. 35/1870.

⁸⁷ Ioan Vultur, *Lupta împotriva divorțului*, „Unirea poporului”, an XXV, nr. 40 din 3 octombrie 1943, p. 4.

⁸⁸ A.P.O.R.S. 175/1877.

⁸⁹ A.P.O.R.S. I/5/1909.

⁹⁰ *Un protopopiat model*, „Foaia poporului”, an 21, nr. 19 din 5/18 mai 1913, p. 4.

⁹¹ Margaret Brinig, Douglas W. Allen, *These boots are made for walking: why most divorce filers are women*, „American Law and Economic Review”, 2, 26, 2000.

gospodăriilor, adunând capital economic și resurse financiare. Au avut spirit de inițiativă, dețineau abilități de a citi și scrie care le-au permis o lărgire a orizontului și o oarecare independență economică.

Femeile din protopopiatul Săliște păreau să aibă unele oportunități în plan economic și oarecare posibilități să conducă mici afaceri locale. Au fost femei cu judecată, voință, energie, precauție. A fost cazul Mariei Bârza (divorțată) care numai prin a ei chivernisire „se poate lăuda că are casa prevăzută cu cele trebuincioase”⁹². S-a întâmplat la acele femei care dețineau capital financiar în așa măsură încât puteau împrumuta bani bărbaților. Vezi cazul Anei Roscoiei din Săliște (divorțată) care i-a dat suma de 320 fl. lui Ioan David Ungurul⁹³. În același grup intra neguțătoreasa Ana născută Zaza (divorțată) care a purtat negoț cu brâie și bumbac pe la Hațeg și în alte părți din țară. De când era pe munca ei s-a hrănit mai bine de cinci ani pe ea și copilul lor, a plătit toate dările cele grele și a suportat toate sarcinile comunale⁹⁴. La Săcel, Ana lui Simion Dicu (divorțată) purta „toate lucrurile curții și a câmpului așa după cum se cere de la o econoamă bună de casă și câmp, plătind la fieștecare lucrător omenește plata sa cuvenită și sporind în economia sa”⁹⁵. În Tilișca, Ioana Nanu (divorțată) se negustorea cu felurite negoțuri. Pe cei doi băieți, Nicolae de 11 ani și Constantin de 9 ani, îi ținea pe cheltuiala sa la școala reformată din Orăștie. Copiilor le plătea ore private de limba germană și limba română. Femeia avea o purtare exemplară, demnă de toată lauda ce se cuvenea unei adevărate mame⁹⁶.

În istoriografie se menționează cu precădere personaje feminine din eșalonul superior al societății: mame, soții sau fiice ale unor fruntași politici, ale elitelor economice, sociale, religioase. Știm foarte puține lucruri despre femeile obișnuite și existența lor cotidiană. Dosarele matrimoniale păstrate la Săliște ne permit să reconstruim viața femeilor și determinantele disoluției matrimonialului – constrângeri, norme religioase, reguli formale, conexiuni sociale și intergeneraționale, factori biologici (vârsta la căsătorie), factori socio-economici (ocupația, statutul economic, nivelul de educație, dacă știau să scrie și să citească, dacă au urmat clasele primare, gimnaziu sau facultate), factori culturali (locul nașterii, religia, compoziția gospodăriei).

---

⁹² A.P.O.R.S. 19/1872.

⁹³ A.P.O.R.S. 11/1872.

⁹⁴ A.P.O.S. 32/1875.

⁹⁵ A.P.O.R.S. 11/1872.

⁹⁶ A.P.O.S. 38/1876.